

MICHEL FOUCAULT: «QUÈ ÉS LA IL·LUSTRACIÓ?» (1983)

DITS ET ÉCRITS, vol II, p. 1.381-1.397

EINES PER A UNA LECTURA

«Què és la Il·lustració?», no és en origen un títol foucaultí, sinó que reprèn el d'un famós text de Kant publicat l'any 1784. En el text, més que plantejar-se estrictament la qüestió de les Llums —de les quals la modernitat és alhora l'herència i la conseqüència problemàtica—, Foucault es planteja la lectura de Kant en relació al sentit de la filosofia.

Foucault veu en el text de Kant l'aparició d'una actitud inèdita de la filosofia en relació a l'actualitat: en l'opuscle kantià per primer cop es presenta el treball de la filosofia com un *diagnòstic del present*, com un esforç per plantejar la qüestió de la nostra pròpia identitat i la del nostre temps.

L'originalitat de Kant es veu més clara quan se la compara amb l'intent de Descartes, a la segona «Meditació metafísica» per preguntar-se 'qui sóc jo?' esperant trobar una resposta universal i anhistòrica. Ara la qüestió és 'qui som nosaltres?', en tant que testimonis d'aquest segle de les Llums. Amb Kant es produeix l'elaboració universal, però també històrica, d'una nova concepció de la filosofia. La modernitat dona un altre objecte a la filosofia: el d'elucidar el seu present. No debades al text compareix també Baudelaire. D'aquesta manera, Foucault ens indica que el fenomen no és estrictament filosòfic, sinó que es palesa també en l'àmbit de l'art en què és encara més explícit.

El pla del text foucaultí és molt senzill: un primer moment està dedicat a Kant, el segon vincula la pregunta de Kant amb la modernitat a través de la referència a Baudelaire. Finalment, el tercer moment, de llarg el més significatiu i interessant, està dedicat a definir l'«*éthos*» [la disposició pròpia] de la filosofia, que és caracteritzada com «una crítica del que diem, pensem i fem a través d'una ontologia històrica de nosaltres mateixos». Això significa que el treball de la filosofia és a la vegada una recerca sobre les condicions d'aparició del que ha fet del nostre present una temptativa d'alliberament, a través de la revelació del caràcter contingent i fràgil del que semblen ser les nostres limitacions. «Treball de nosaltres mateixos sobre nosaltres mateixos»; la filosofia troba matèria en l'acció, en les intervencions puntuals, sovint en la intervenció política.

Això no vol dir de cap manera renunciar a la paciència del concepte, ni a la dificultat del pensament, sinó que tot plegat s'ha d'articular en una crítica més concreta, l'única capaç de donar forma a la «impaciència de la llibertat». No es pot desvincular aquesta manera de plantejar la tasca filosòfica del propi projecte foucaultí, que en bona part en deriva.

Si anem al text més en concret, podem resseguir un itinerari relativament senzill en cinc passes:

1.- Una introducció, destinada a situar el text kantià i a indicar de quina manera la pregunta «Què és la Il·lustració?» i la resposta kantiana poden ser interpretades com el document fundacional de la filosofia moderna. El que Kant enceta (en un text suposadament 'menor' — la resposta a la pregunta d'una revista berlinesa) va més enllà de l'època de les Llums pròpiament dita: «Què és la

filosofia moderna?'; potser se li podria respondre com un eco: la filosofia moderna és la que intenta respondre la pregunta llançada fa dos segles amb tanta imprudència: *Was is Aufklärung?*».

L'especificitat de Kant és la de plantejar d'una manera totalment nova la qüestió del present, o de l'actualitat. Foucault considera que amb el text kantian «entra en la història del pensament una pregunta que la filosofia moderna no ha estat capaç de respondre, però de la qual mai no s'ha pogut desembarassar».

2.- Una lectura de l'opuscle kantian, que s'articula en tres moments: **(a)** una representació del context històric de la intervenció kantiana, **(b)** una elucidació de l'originalitat de la resposta kantiana com a qüestionament del present i **(c)** una sèrie de preguntes plantejades a Kant (quatre) que pretenen subratllar les dificultats de la posició kantiana. Vegem cadascun d'aquests tres moments, però recordem l'essencial. Per a Foucault resulta decisiu que les Llum siguin una «sortida», en què es tracta de «raonar per raonar» [*'râzonieren'* —mot que sovint apareix en les *Críiques* kantianes—, significa 'raonar per fer ús de la raó'], és a dir, raonar de manera autònoma.

a.- El context en què es planteja la pregunta és significatiu: Kant respon una pregunta plantejada pel pastor Zöllner ('Què és la Il·lustració?'), irritat perquè es qüestionava el matrimoni religiós. La pregunta s'inclou en un debat extens; hi participen Mendelssohn, «Què significa il·luminar?», Hamann, «Carta a Christian Jakob Kraus», Fichte «Contribucions destinades a rectificar el judici del públic sobre la revolució francesa», Herder «Encara una altra filosofia de la història», Lessing...

b.- El tema de l'elucidació del present és important per tal de comprendre per què Kant en la seva lectura de les Llum resulta innovador: en la tradició filosòfica, el present s'ha pensat de tres maneres diferents:

1.- Com a «una certa edat del món», una de les revolucions del món, amb totes les conseqüències que això pugui tenir (Plató).

2.- Com a «esdeveniment», com «una mena d'hermenèutica històrica», un signe anunciador del futur (Agustí d'Hipona).

3.- Com «un punt de transició, cap a l'aurora d'un món nou» (Vico).

Kant, però, planteja les coses d'una altra manera:

4.- El present és «una sortida», cosa que significa una diferència respecte a l'ahir (ahir que era de 'minoría d'edat'). Aquesta sortida és caracteritzada per Kant d'una manera ambigua: al mateix temps com a 'fet' i com a 'obligació'. Factualment, l'home és responsable de la seva minoría d'edat. Com a obligació, la Il·lustració és una 'divisa' [*Wahlspruch*] (i una divisa és un element que permet reconèixer un bàndol en el combat): «Sapere aude». Els humans són al mateix temps actors que porten a terme les Llum i producte d'aquesta decisió d'atrevir-se a pensar.

c.- Quatre preguntes que resulta possible plantejar al text kantian:

1.- ¿Les Llums es poden definir com a sortida de la minoria d'edat de la raó? Resposta: per a Kant, la majoria d'edat de la raó és idèntica a la crítica d'ella mateixa — que es desplega en les tres grans Crítiques,

2.- ¿L'autonomia és un procés o un deure? Resposta: per a Kant l'autonomia no és només un procés (no és només el nen que creix i ja no accepta tutela, podríem dir) sinó que implica una audàcia «atrevir-se a pensar», fer lliure ús de la pròpia raó.

3.- ¿Quins problemes planteja el lliure ús de la raó? (l'ambigüitat del terme 'humanitat', la necessitat de l'obediència, la diferència entre ús públic i ús privat). 'Humanitat' [en alemany '*Menschheit*'] té, com en català, un doble sentit: si humanitat és tota l'espècie humana, caldria per al triomf de les Llums una mena de canvi global, que òbviament no es dóna. Si humanitat es refereix a l'essència de l'home, per tal que triomfi la Il·lustració caldria canviar l'estructura mateixa de la racionalitat, cosa encara més difícil. Kant (i Foucault) no responen aquesta qüestió i plantegen el problema de l'ús públic.

4.- ¿Com es pot garantir que l'ús públic de la raó no serà vulnerat? Aquí el problema de les Llums esdevé polític — i Kant proposa una mena de contracte a Frederic: una institució política només pot aconseguir una autèntica adhesió si pot garantir l'ús públic de la raó i, sobretot, si ella mateixa està fonamentada en normes racionals i universals.

3.- Una temptativa de definició de la modernitat com a actitud; Foucault considera que aquesta 'actitud' és «una mode de relacionar-se amb l'actualitat, una tria voluntària que han fet alguns». Es recolza en Baudelaire per tal de donar un contingut més concret al que s'anomena 'modernitat', entesa com una forma d'heroització «irònica, és clar» del present. La frase de Baudelaire 'no teniu dret a menysprear el present' nega també la seva sacralitat. Per a Baudelaire (i per a Foucault): «l'home modern (...) és el que intenta inventar-se a si mateix. Aquesta modernitat no allibera l'home del seu propi ser, el vincula a la tasca d'elaborar-se a si mateix». Per a Baudelaire, la modernitat ha de ser irònica o estètica perquè ja no pot ser política (cosa amb la qual Foucault implícitament discrepa, tot i que ho deixa explícitament penjat al text).

És important destacar que la modernitat no és un elogi del canvi pel canvi sinó una alta consciència de la singularitat del present que, en aquesta mesura, té alguna cosa d'heroic.

4.- La caracterització de l'«ethos» filosòfic com a crítica permanent del nostre ser històric; en definitiva, el tema central del text kantià consisteix a posar en clar 'què és la filosofia?' L'*ethos* filosòfic Foucault el presenta com a «treball de nosaltres mateixos sobre nosaltres mateixos en tan que éssers lliures». Però aquest treball no es pot fer en el desordre ni en la contingència: «Aquest treball té la seva generalitat, la seva sistematicitat, la seva homogeneïtat i el seu objectiu».

L'apartat 4.- constitueix el nucli de la conferència, que es recolza en una argumentació molt més densa: Foucault ja no parla del text de Kant (ni de Baudelaire, òbviament!), sinó de la seva pròpia lectura del projecte il·lustrat: **(1)** indica l'arrelament de l'«ethos» de la modernitat en les Llums, **(2)** nega la

identificació entre les Llums i l'humanisme («la temàtica humanista és en ella mateixa (...) massa inconsistent per servir d'eix de reflexió» i **(3)** descriu les Llums com a treball crític («el principi d'una crítica i d'una creació de nosaltres mateixos en la nostra autonomia»).

1.- La Il·lustració «ha definit una certa manera de filosofar», constitueix una nova definició de la filosofia, davant la qual no té sentit situar-se a favor o en contra, ni dir què hi havia de bo i de dolent en ella (crítica implícita a Adorno i Horkheimer?); no té sentit una crítica retrospectiva perquè som el producte de les Llums. El que té sentit és preguntar-nos què ens resulta imprescindible per a «la constitució de nosaltres mateixos com a subjectes autònoms».

2.- Les Llums no es poden identificar amb l'humanisme. L'humanisme no és homogeni, inclou un conjunt de temes molt diversos (l'existencialisme és un humanisme, el marxisme també, el personalisme també...) i pot tenir significacions molt diverses. L'humanisme no té una concepció pròpia de l'home, sinó que l'hereta de la ciència, de la religió, de la política... Les concepcions diverses de l'humanisme no deixen de ser mirades retrospectives, reconstruccions forçades i 'ad hoc', d'un passat que es construeix en funció del present. En tot cas, per a Foucault, l'humanisme constituïria un error epistemològic: si la raó és autònoma (val a dir, pròpia de cada individu), llavors no té sentit pretendre que és universal (val a dir, vàlida per a tothom). Això no vol dir que s'hagi de renunciar al principi de la construcció permanent de nosaltres mateixos, sinó que cal «escapar a l'alternativa del fora i el dins».

3.- Les Llums, positivament, inclouen un treball un treball crític, que ja no és (com en Kant) una anàlisi dels límits del pensament, sinó «una crítica pràctica en forma de superació». Així, la filosofia que neix de la pregunta kantiana es, indissociablement, teòrica i pràctica (crítica i política). La filosofia té un objectiu, una homogeneïtat, una sistematització i una generalitat

1.- La filosofia en tant que treball històric-crític té el seu propi **objectiu**, que és de caire polític: consisteix a analitzar les relacions entre la llibertat dels individus i les formes de poder. És un objectiu d'emancipació.

2.- La filosofia té un àmbit pràctic, la seva **homogeneïtat** de caire pràctic, deriva del fet que pot traçar línies de força (arqueologia, genealogia) per explicar el món.

3.- La filosofia té una tercera característica que és la **sistematicitat**, en tres àmbits: el del saber, el del poder i el de l'ètica.

4.- La filosofia, finalment, es caracteritza per la **generalitat**, concepte que s'ha d'entendre molt lluny de la universalitat. El filòsof més aviat ha de saber copsar que hi ha de general en el particular (d'aquí l'arqueologia i la genealogia).

5.- Una conclusió breu, en què Kant és presentat com la font d'una manera de concebre la filosofia com a treball d'«eficàcia política» i que troba la seva «coherència teòrica en la delimitació de les formes històricament singulars en què han estat problematitzades les generalitzacions de la nostra relació amb les coses,

amb els altres i amb nosaltres mateixos». El valor de les Llums rau en el mode de vida que proposa al filòsof, en la mesura que posa a prova el seu pensament i crida a construir les condicions de la llibertat.

PROBLEMES OBERTS PER AL DEBAT POSTERIOR:

De les moltes qüestions que es podrien plantejar, a Foucault en triem dues, que incideixen en el debat actual sobre què significa 'ser (post) modern': (1) el problema de les conseqüències del relativisme i (2) el problema de la falsa politització de la vida.

1.- Segons Foucault, l'intel·lectual no té ja vocació universal, perquè ni tan sols existeixen (ni han existit mai) universals. El que s'ha de fer és un treball específic, a partir de la contingència. Però separar modernitat de racionalitat: ¿implica (o no) una traïció a la exigència moral de viure en una societat regida pel dret? ¿Amb quin dret podem negar als països de Sud els drets que tenim al Nord? Quan Foucault es pronuncia a favor dels aiatol·làs iranians: ¿qui recorda les seves víctimes, sovint comunistes i demòcrates?. Quan Foucault organitza comitès a favor dels presos comuns i critica la presó, ¿creu de debò que les víctimes no tenen cap dret?, ¿hi ha algun consol 'biopolític' per a la víctima d'un pederasta?

2.- Segons Foucault (de fet, això ho recull de Sartre), la filosofia és indissociable de la intervenció política a curt termini; ha d'identificar en termes polítics, els punts febles de la racionalitat. Però aquesta mirada 'a curt termini' i que es fa sobre la política ¿és compatible (o no) amb la perspectiva a llarg termini, amb «la paciència del concepte», amb la mirada tranquil·la sobre el món natural? ¿És tan fàcil identificar immediatament 'consciència històrica' amb 'consciència política', com creu Foucault –i els marxistes amb ell? ¿És responsable (com ha dit recentment (2009) Michel Serres a propòsit del fracàs de la conferència de Copenhaguen sobre el canvi climàtic), una concepció de la filosofia política pensada a curt termini, falsament 'engatjada' i miop, de no haver sabut ulla els problemes ecològics que té plantejats la humanitat?, ¿Té fins i tot sentit parlar de crítica 'política' quan els problemes reals són tecnològics i ambientals?

NOTA: En aquesta presentació seguim bàsicament les aportacions d'Olivier DEKENS a l'edició de «Qu'est-ce que les Lumières?», Ed. Bréal, 2004.